

Джаманкулова К.Т.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Джаманкулова К.Т

КНУ им. Ж.Баласагына

Dzhamankulova K. T.

KNU J. Balasagyn

ПРОФЕССОР А. ЖАПАРОВ – ӨЗ ЗАМАНЫНЫН ЗАЛКАР ОКУМУШТУУСУ

ПРОФЕССОР А. ЖАПАРОВ - ВЕЛИКИЙ УЧЕНЫЙ СВОЕГО ВРЕМЕНИ

PROFESSOR A. ZHAPAROV - THE GREAT SCIENTIST OF HIS TIME

Аннотация: Макалада ф.и.д., профессор А. Жапаровдун педагогдук жана илимий ишмердүүлүгүнүн башталышы 1950-жылдарда башталгандыгы, алгач окуу китебинин автору катары кыргыз тилинин синтаксисин жаңы илимий-теориялык жаңылыктар менен байытып, белгилүү бир системага, ырааттуулукка келтиргендиги маалымданат. Окумуштуунун окуу куралдары, монографиялары, фундаменталдуу эмгектери анализге алынат, синтаксис маселелеринин автор тарабынан илимий жактан терең изилденгендиги, материалдарды берүүдөгү автордун жаңычылдыгы баса белгиленет. Окумуштуунун илимий-изилдөө иштеринин объектиси катары кыргыз тилиндеги сөз айкашы жана кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрү алынып, натыйжада, сүйлөм - сөз айкашы жана сүйлөм жөнүндөгү окуу катары таанылып, алардын чеги ажыратылып, сүйлөмдө аткарган кызматы, синтаксистик байланыштары аныкталып, сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, сүйлөм толук мүнөздөмөгө ээ болгондугу айтылат. “Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү” аттуу эки томдук фундаменталдык эмгегинде А.Жапаров кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн жалпы маселелерин да, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн структуралык, функционалдык-стилдик өзгөчөлүктөрүн да камтыган бардык категорияларын кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө жараша кеңири жана деталдуу, жаңыча изилдеген. Ал эми А.Жапаровдун «Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасы» - кыргыз тилинин салыштырма грамматикасына чоң салым кошкон олуттуу эмгек болуп саналат.

Аннотация: В статье сообщается, что начало педагогической и научной деятельности А.Жапарова приходится на 1950-е годы, когда он как автор учебника обогащает синтаксис кыргызского языка новыми открытиями, приводит его в определенную систему и обеспечивает систематическое, последовательное изложение учебного материала. В статье анализируются учебные пособия, монографии, фундаментальные труды ученого, подчеркивается глубина научно-теоретических исследований вопросов синтаксиса, материалы которого представлены, их новизна. Подчеркивается, что объектом исследовательской работы А.Жапарова были актуальные темы своего времени, как словосочетание и главные члены предложения в кыргызском языке, после чего синтаксис стал учением о словосочетании и предложении, были разграничены их границы, определены функции, синтаксические связи, охарактеризованы главные члены предложения, определены их синтаксические функции, выявлены их места в предложении, и в целом, проанализирована природа предложения. В двухтомном фундаментальном труде «Синтаксический строй кыргызского языка» автором широко и детально анализированы все категории синтаксического строя, охватывающие как общие вопросы, так и структурные особенности простого и сложного предложений их функциональные стиливые своеобразия с

учетом особенностей кыргызского языка. А основательный труд “Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков” А.Жапарова внес большой вклад в сравнительную грамматику кыргызского языка.

Annotation: The article reports that the beginning of A. Zhaparov's pedagogical and scientific activity falls on the 1950s, when he, as the author of the textbook, enriches the syntax of the Kyrgyz language with new discoveries, brings it into a certain system and provides a systematic, consistent presentation of educational material. The article analyzes scientific manuals, monographs, fundamental works of the scientist, emphasizes the depth of scientific and theoretical studies of syntax issues, the materials of which are presented, their novelty. It is emphasized that the object of the research work of A. Zhaparov was the actual topics of his time, such as the phrase and the main members of the sentence in the Kyrgyz language, after which the syntax became the doctrine of the phrase and the sentence, their boundaries were delimited, functions, syntactic relations were defined, the main members of the sentence were characterized, their syntactic functions are defined, their places in the sentence are revealed, and in general, the nature of the sentence is analyzed. In the two-volume fundamental work “The Syntactic Structure of the Kyrgyz Language”, the author analyzes in a wide and detailed manner all categories of the syntactic structure, covering both general issues and the structural features of simple and complex sentences, their functional stylistic peculiarities, taking into account the peculiarities of the Kyrgyz language. And the fundamental work “Comparative Grammar of the Kyrgyz and Russian Languages” by A. Zhaparov made a great contribution to the comparative grammar of the Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: синтаксис, сөз айкашы, сүйлөм, баш мүчөлөр, айкындооч мүчөлөр, жөнөкөй сүйлөм, татаал сүйлөм.

Ключевые слова: синтаксис, словосочетание, предложение, главные и второстепенные члены предложения, простое предложение, сложное предложение.

Keywords: Key words: syntax, phrase, sentence, main and secondary sentence, simple sentence, compound sentence.

А.Жапаровдун алгачкы илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү. Абдыкул Жапаров - кыргыз тил илимине, түркологияга, салыштырма грамматикага зор салымын кошкон залкар окумуштуу, тажрыйбалуу педагог катары белгилүү. Табиятынан берилген таланты, илимдеги кыраакылыгы, тынымсыз талбаган эмгеги менен жаш муундарга баалуу мурас – илимий эмгектерин калтырды.

А.Жапаров адегенде эле педагогдук кесипти, агартуу тармагын тандап алган. Ал мектептен кийин Фрунзедеги педагогикалык жумушчу факультеттен окуп, аны 1937-жылы бүтүргөн. 1940-1944-жж. Улуу Ата мекендик согушка катышкан, согуштагы каармандыгы үчүн Биринчи даражадагы Улуу Ата мекендик согуштун ордени, Германияны жеңгендиги үчүн орден жана медалдар менен сыйланган. Илимге дилгир, талантуу окумуштуу 1949-жылдан баштап өмүрүнүн аягына чейин Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында окутуучудан профессорлукка чейинки татаал жана машакатуу жолду басып өткөн. Бул мезгил ичинде А.Жапаров кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө зор салымын кошкон, кыргыз тилинин синтаксиси, түркология, салыштырма грамматика боюнча фундаменталдуу эмгектерди жараткан, билим берүүдө, окуу процессинин сапаттуулугун арттырууда, илимий кадрларды даярдоодо зор эмгек сиңирген.

А.Жапаровдун илимий жана педагогикалык ишмердүүлүгү мектепте мугалим болуп иштеген мезгилинен эле башталган. 1950-жылы жети жылдык жана орто мектептердин VI-

VII класстары үчүн “Кыргыз тилинин грамматикасы” (Синтаксис) [1, 183] аттуу окуу китебин жазып, ал республикалык конкурста биринчиликти жеңип алган жана мектептерде 1962-жылдарга чейин окутулган. Аталган алгачкы эле окуу китеби кыргыз тилинин синтаксисин жаңы илимий-теориялык маалыматтар менен байыткан.

А. Жапаров тарабынан окуу китебине кирген жаңылыктар төмөнкүлөр:

1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн милдетин аткаруучу сөздөр боюнча: баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөргө көмөкчү сөз кирген. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында «Кызматчы сөздөр» деп берилип, алар көмөкчү сөз, күчөтмө сөз, байламта сөздөргө классификацияланган [2, 25-31].

2. Кыргыз тилиндеги айкындооч мүчөлөр толук классификацияланган: аныктооч, толуктооч, бышыктооч [2, 25-31]. Бышыктооч адегенде 5 түргө [1, 56-68] кийинчерээк 6 түргө классификацияланган. Мурунку окуу китептеринде бышыктооч өзүнчө берилбей, толуктоочтун жана аныктоочтун курамына кирип, натыйжада, алардын аныктамаларында, аткарган функциясында так эместиктер, чаржайыттыктар өкүм сүрүп келген эле.

3. Окуу китебине “Жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү” деген бөлүм киргизилген, ага атама сүйлөм, кыскартылган баяндоочтуу сүйлөм, ээсиз сүйлөм [1, 79-92] деген жаңы темалар кирген. Жалаң сүйлөм (мурун сыңар сүйлөм), жайылма сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөмдөр [1, 79,88] жаңы материалдар менен толукталган;

4. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр жаңы кирген, алар бир өңчөй ээлүү, бир өңчөй баяндоочтуу, бирөңчөй аныктоочтуу, бирөңчөй толуктоочтуу, бирөңчөй бышыктоочтуу сүйлөмдөр, жалпылагыч мүчө, турпатташ бир өңчөй мүчөлөр, турпатташ бир өңчөй ээлүү, турпатташ бир өңчөй баяндоочтуу, турпатташ бир өңчөй айкындоочтуу мүчөлөргө классификацияланган [1, 99-121].

5. Кошумча мүчөлүү сүйлөмдөр [1, 121-122] жаңы кирген, алар кошумча ээлүү сүйлөм, кошумча айкындоочтуу сүйлөм, кошумча (түшүндүрмө) баяндоочтуу сүйлөм деген түрлөргө ажыратылган, алардын аткарган синтаксистик кызматтары аныкталган. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында алар «Кошумча (түшүндүрмө) мүчөлүү сүйлөмдөр» [2, 129], ал эми кийин “Түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр” деп берилген.

6. “Грамматика жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр” [2, 149-154] (сырдык, каратма жана кириңди сөздөр) [1, 125-132] жаңы кирген, алардын синтаксистик кызматтары аныкталган.

7. Кошмо сүйлөмдөр кеңири, ырааттуу сыпатталган. Аларга орток ээлүү (бир ээге багынган) кошмо сүйлөм, бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөр, тике жана кыйыр багыныңкы сүйлөмдөр, чечме сүйлөм [1, 134-159] деген жаңы параграфтар кошулган, ар бирине мүнөздөмө берилген. Ал эми татаал жана жөнөкөй кошмо сүйлөм, баш жана багыныңкы сүйлөм, кыстырынды сүйлөмдөр толукталган.

Окуу китебинин 1951-жылы басылышында аларга байламтасыз жана байламталуу кошмо сүйлөм [2, 156-162], аралаш кошмо сүйлөм [2, 166] кирген, синтаксистик материалдар “I Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси” жана “II Кошмо сүйлөмдүн синтаксиси” деген эки бөлүм менен берилген. Кошмо сүйлөмдүн багыныңкы түрлөрү 5ке – мезгил, себеп, максат, шарттуу, сыпат багыныңкы сүйлөмдөргө классификацияланган. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында алар бга бөлүнгөн, жогоркуларга карама-каршы багыныңкы сүйлөм кошулган. Окуу китебиндеги берилген ар бир теманын аягында «Тыныш белгилердин коюулушу» деген параграф киргизилген.

1951-жылы А.Жапаровдун “Кыргыз тилинин грамматикасы” (педагогикалык окуу жайлары үчүн) [3, 223] окуу куралы жарык көргөн, анда жогоруда каралган синтаксистик материалдар камтылган жана аларга төмөнкүлөр кошумчаланган:

1. Бир составдуу жана эки составдуу сүйлөмдөр [3, 125, 131] деген бөлүм кирген. Бир составдуу сүйлөмдөргө атама сүйлөм, ээсиз сүйлөм кирген, ээсиз сүйлөм - жактуу жана жаксыз сүйлөмдөргө бөлүнгөн. Эки составдуу сүйлөмдөр - жалаң жана жайылма сүйлөмдөргө ажыратылган.

2. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн тизмектелиши жана алардын байланышы деген жаңы параграф кирген, байланыштын үч түрү: башкаруу, ыкташуу, ээрчишүү [3, 222] берилген.

3. Баяндооч этиштик жана атоочтук баяндоочтор [3, 41-43] болуп бөлүнгөн. Атоочтук татаал баяндоочтогу негизги сөздүн сын атооч, ат атооч, зат атооч, сан атооч аркылуу айтылышы, ошондой эле негизги сөздүн “бар”, “жок” жана тактоочтор аркылуу айтылышы кирген;

4. Баш мүчөнүн түрлөрү: негизги баш мүчө, биреңчөй баш мүчө; жалпылагыч баш мүчө, кошумча баш мүчөгө бөлүнгөн.

5. Айкындоочтор боюнча: аныктоочко - тике жана кыйыр аныктоочтор [3,89], толуктоочко - тике жана жандама толуктооч [3, 96-100] кирген.

6. Айкындоочтор бир өңчөй аныктооч, бир өңчөй толуктооч, бир өңчөй бышыктооч, жалпылагыч айкындооч, кошумча айкындоочко классификацияланган;

7. Кошмо сүйлөмдөргө төл жана бөтөн сөз [3, 209-213] кирген.

Аталган окуу китептеринде синтаксистик материалдар системага салынып, белгилүү бир ырааттуулукка келтирилген. Окуу китебин түзүүдө илимийлүүлүк принциби жетекчиликке алынган. Бул окуу китептери аркылуу А.Жапаров кыргыз тилинин синтаксисине - кыргыз тилиндеги жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөргө жаңылыктарды (жаңы бөлүмдөр, параграфтар ж.б.) киргизген, ал эми мурунку темалар жаңыланган, толукталган жана кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен талданган. Натыйжада, жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөрдүн табияты толук мүнөздөмгө ээ болгон. Ошентип, А.Жапаров илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүнүн алгачкы этабында өзүнүн таланты, илимий көрөгөчтүгү менен кыргыз тилинин синтаксисинин толук моделин түзгөн.

А.Жапаровдун илимий ишмердүүлүгү. А.Жапаров - кыргыз тил илиминин пайдубалын түзүүгө, анын калыптануусуна жана өнүгүшүнө зор салымын кошкон чыгаан окумуштуу. Ал кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп сөз айкашын изилдеген. 1955-жылы профессор Н.М.Насиловдун жетекчилиги менен “Азыркы кыргыз адабий тилиндеги сөз тизмегинин грамматикалык структурасы” [4,23] деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Буга чейин кыргыз тилинде гана эмес башка түрк тилдеринде, ал түгүл орус тилинде да сөз айкашы бирде изилденип, бирде унутта калып, синтаксистен өзүнүн труктуу ордун таба албай келген. Н.М.Лаврентьева белгилегендей, Совет доорунда сөз айкашы жөнүндөгү окуу синтаксистин негизги предмети катары каралган эмес.

Аталган илимий иштеги I бапта (I бөлүк) сөздөрдүн айкалышуусу жана алардын формалары, сөздөрдүн синтаксистик байланыштары: ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, кыйышуу анализге алынып, ар бирине мүнөздөмө берилген [4, 3-7]. II бапта сөз айкашынын табияты терең изилденген жана анын кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду аныкталган [4, 8-14]. Кыргыз тилинде синтаксистик структуралар 3 типке бөлүнүп (сүйлөм, сөз айкашы, комплекстүү формалар), ар бирине мүнөздөлгөн. Диссертацияда сүйлөм - речтин эң маанилүү бирдиги, маанилүү коммуникативдик каражаты экендиги, сүйлөмдүн

белгилеринин бири - сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык уюшулушун мүнөздөп турган интонация болору, баш мүчөлөр: ээ жана баяндооч - сүйлөмдүн скелетин, негизин гана түзөрү ж.б. айкындалган. Сөз айкашы толук маанилүү сөздөрдүн айкалышынан (негизги сөз жана багыныңкы сөз) туруп, анын курамындагы сөздөр бири-бири менен синтаксистик байланышпа болору жана номинативдик кызматты аткаары, ал эми предикаттык айкалыштар сөз айкашына эмес, сүйлөм системасына кирери аныкталган. Муну менен сүйлөмдөгү предикаттык байланыштардын изилденишине чыйыр салынган. II бөлүк (III бап) «Сөз айкашынын грамматикалык структурасы» деп аталат, автор сөздөрдүн айкалышуу жолдорунун 3 тибин аныктаган: синтаксистик жолу (м.: сууда сүзүү, мекенге берилгендик ж.б.), локализация (м.: кызык аңгеме, эки киши ж.б.), аналитикалык жолу (м.: шаарга чейин баруу, кечке чейин күтүү ж.б.) Сөз айкашынын грамматикалык структурасы жана синтаксистик мамилелери талданган [4,14-20-бб.]. IV бапта сөз айкашы жана анын татаал жана туруктуу сөз айкаштарына болгон мамилеси анализге алынган [4, 20-23].

Ошентип, кыргыз тил илиминде биринчи жолу сөз айкашынын табияты терең изилденип, аткарган кызматы, сүйлөмдөн айырмасы, синтаксистик байланыштарынын түрлөрү аныкталган жана ушундан баштап синтаксистин изилдөө объектиси катары сүйлөм жана сөз айкашы эсептеле баштаган. Бул ачылыштын кыргыз тил илиминде гана эмес, түркологияда да мааниси чоң болгон.

1964-жылы А. Жапаров “Главные члены предложения в современном кыргызском языке” деген темада докторлук диссертациясын коргогон жана аталган темада монографиясы [5, 272] орус тилинде жарык көргөн. Бул эмгекте биринчи жолу кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү кыргыз тилинин бай факты-материалдарынын мисалында кеңири чагылдырылган. Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара карым-катышы, сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышуу эрежелери каралган. Монографияда «Сүйлөм», «Сүйлөмдү мүчөлөштүрүү» [5, 39-50], «Ээ» [5, 51-119], «Баяндооч» [5, 119-231], «Баш мүчөлөрдүн ээрчишүүсү» [5, 231-234] деген темалар берилип, ээ менен баяндоочтун табияты, б.а. алардын мүнөздөмөсү, структурасы, семантикасы, өз ара байланыштары, маанилик катыштары ж.б илимий-теориялык жактан терең изилдөөгө алынган. Интонациянын сүйлөмдүн грамматикалык жактан уюшулушундагы мааниси белгиленген. Эмгекте окумуштуу “Сказуемое и сказуемость” деген темада [5, 128-135] “сказуемость” термини тууралуу башка түрк тилдериндеги окумуштуулардын пикирлерин талдап келип, ага өзүнүн аныктамасын берген жана аны баяндоочтун грамматикалык формасы деген термин менен алмаштырууну туура тапкан [5, 132]. Монографияда баяндоочту туюндуруучу формалар аныкталган жана алар баяндоочтун аналитикалык формалары [5, 152-158] деп аталган. Эмгектеги бардык маселелер илимий жактан жаңыча чечмеленген. Бул эмгек – кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүн кеңири чагылдырган бараандуу илимий эмгек болуп саналат.

1966-жылы А.Жапаровдун “Азыркы кыргыз тили” (Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси) [6, 344] аттуу эмгегинде ээ жана баяндоочтор кеңири каралган: “Сүйлөм”, “Сүйлөмдү мүчөлөштүрүү”, “Ээнин табияты жана анын кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду”, “Ээнин түзүлүшү”, “Ээлик милдет аткаруучу сөздөр”, “Сүйлөм ээлеринин семантикасы”, “Ээнин тутуму”, “Баяндооч”, “Баяндоочтун кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду”, “Баяндоочтук милдет аткаруучу сөздөр”, “Баяндоочтун ээ жөнүндө билдирүүчү маанилери”, “Баяндоочтун составы”, “Баш мүчөлөрдүн байланышы” деген темалар каралган. Окумуштуу сүйлөмдү мүчөлөштүрүүнүн ролу теориялык жана практикалык жактан өтө зор экендигин,

бул же тигил синтаксистик категориялар сүйлөмдүн материалдык оболочкасы, курулуш материалы катары кандайча бөтөнчөлүктөрү боюнча бир-биринен айырмаланып, эмне белгилерине карай алардын функционалдык табияты шартталып турары мүчөлөштүрүү ишине карай гана белгиленерин маалымдайт [6, XV]. Окумуштуу ээнин жана баяндоочтун кыргыз тилинде алган ордун, тутумун, маанилерин (семантикасын), баш мүчөлөрдүн байланышын кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен талдоого алган.

Мисалы, баяндоочторду жөнөкөй жана тутумдаш баяндоочторго ажыратып, тутумдаш баяндоочторду төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүргөн: 1) Аналитикалык тутумдаш баяндоочтор; 2) Модалдык тутумдаш баяндоочтор; 3) Функционалдык модалдык тутумдаш баяндоочтор; 4) Жөлөкчүл тутумдаш баяндоочтор; 5) Сөз жасоочу тутумдаш баяндоочтор; 6) Бириктирилген тутумдаш баяндоочтор; 7) Туруктуу фразеологиялык айкалыштардан болгон тутумдаш баяндоочтор; 8) Татаал аттардан болгон тутумдаш баяндоочтор; 9) Татаал формалуу тутумдаш баяндоочтор [6, 294-295]. Ошентип, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү илимий-теориялык жактан терең изилденген. Эмгекке толугу менен жаңычылдык мүнөздүү.

1979-жылы “Кыргыз тилинин синтаксиси” [7, 321] аттуу жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы жарык көргөн. Анда “Сүйлөмдүн синтаксиси тууралуу жалпы маалымат”, “Сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары жөнүндө жалпы маалымат”, “Сөз тизмегинин синтаксиси”, “Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси”, “Татаал сүйлөмдөрдүн синтаксиси”, «Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр», «Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышкан сүйлөмдөр», «Татаал сүйлөмдүн синтаксиси» деген темалар камтылган. Окумуштуунун буга чейинки илимий иликтөөлөрү бул эмгекте жаңы илимий табылгалар менен байыган, толукталган, кошумчаланган. Бул эмгекте сүйлөмдүн табияты эки түрдүү грамматикалык фактордун биримдүүлүгүнө, карым-катышына карай шартталары, анын бири (сүйлөм мүчөлөрү менен сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр) сүйлөмдү материалдык базасын, формасын түзөрү, экинчиси (интонация) формалдык грамматикалык формасы катарында келери айтылат [7, 8]. Интонациянын табияты, анын түрлөрү, сүйлөмдүн жалпы жана структуралык классификациясы каралат [7, 7-14]. Жөнөкөй сүйлөм, анын классификациясы берилет, анын эки негизги түрүнүн (эки тутумдуу жана бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр) базасында окумуштуу сүйлөмдүн татаал формалуу жөнөкөй сүйлөмдөр деген үчүнчү түрүн аныктайт [7, 16].

Эмгекте татаал сүйлөм, анын өзгөчөлүгү белгиленет. Окумуштуу сүйлөмгө катышкан сөз айкалыштарын синтаксистик-функционалдык касиетине жараша үч түрдүү синтаксистик структурага бөлөт: сүйлөм, сөз тизмеги, аналитикалык форма [7, 56]. Сөз тизмеги багындыруучу сыңар болуп келген сөздөргө карай жети түргө бөлүнөт [7, 57]. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, айкындооч мүчөлөр, алардын сүйлөмдө алган орду, маанилери, алардын милдетин аткаруучу сөздөр, түрлөрү ж.б. кеңири талданат. Мисалы, баяндооч мүчөлөр түзүлүшү жагынан синтетикалык баяндоочтук форма, позициялык баяндоочтук форма, аналитикалык баяндоочтук форма деген түрлөргө бөлүнөт [7, 98-102]. Жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби, сүйлөм мүчөлөрүнүн түз жана кыйыр орун тартиптери анализге алынат [7, 188-192]. Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр жана алардын сүйлөмдөгү орду илимий негизде иликтенет. Бир тутумдуу сүйлөмдөр, алардын белгилүү жактуу жана жамдама жактуу түрлөрүнө, туюк жактуу сүйлөм жана жаксыз сүйлөмдөргө аныктама берилип, ар биринин өзгөчөлүгү аныкталат. Жаксыз сүйлөм, алардын түзүлүшү жана түрлөрү талдоого алынат [7, 201-214].

Эмгекте атама сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөмдөр изилденет, классификацияланат, ар бирине мүнөздөмө берилет [7, 220-233]. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, жалпылагыч мүчөлөр илимий мүнөздөмөгө ээ болот. Түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөрдүн табияты иликтенет, алардын түрлөрү аныкталат, ар бири кеңири талданат [7, 251-266]. Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, ар биринин табияты, алардын милдетин аткаруучу сөздөр, аткарган синтаксистик кызматы, жалпылыктары жана бөтөнчөлүктөрү илимий жактан мүнөздөлөт [7, 261-282].

Аталган эмгекте «Татаал сүйлөмдүн синтаксиси» деген тема орун алып, анда окумуштуу татаал сүйлөм, анын түзүлүшү жана түрлөрү тууралуу маалымат берет. Татаал сүйлөмдү анын 1) тең байланыштагы татаал сүйлөм, 2) багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деген эки негизги түрүнөн башка дагы 3) аралаш татаал сүйлөм деген үчүнчү түрүн аныктайт жана ага аныктама берет [7, 283, 289]. Эмгекте татаал сүйлөмдүн тутумдук жактан бөтөнчөлүктөрү талданат. Изилдениш тарыхынан маалымат берилет. Тең байланыштагы татаал сүйлөм жана анын түрлөрү (мезгилдеш, шартташ, каршылаш, салыштырма, себептеш, салмакташ тең байланыштагы сүйлөмдөр, чечме сүйлөм), байламталуу жана байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр, алардын түрлөрү каралат. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрү (мезгил, себеп, максат, шарттуу, каршы, сыпат, салыштырма, өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр, бир өңчөй багыныңкы сүйлөм, тике жана кыйыр багыныңкы сүйлөмдөр), ошондой эле кыстырынды сүйлөм, амал багыныңкы сүйлөмдөргө мүнөздөмө берилет [7, 307-321]. Каралган илимий-теориялык маселелердин бардыгы кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен анализге алынат.

А.Жапаров – түрколог окумуштуу. 1992-жылы А.Жапаровдун “Синтаксический строй кыргызского языка” [8, 429, 351] аттуу 2 томдон турган эмгеги жарык көргөн. Эмгекти жазууда окумуштуу кыргыз тилинин синтаксиси боюнча каралган ар бир теманын буга чейинки түркологдордун (Дыренкова, Дмитриев, Убрятова, Коннов, Севортян, Баскаков, Гулямов Гаджиева ж.б. эмгектери) монографияларындагы жана окуу куралдарындагы, ошондой эле орус тилиндеги эмгектерге, ар кыл көз карашпарга, алардагы жалпылыктарга жана өзгөчөлүктөргө анализ жасаган. Бирок окумуштуу буга чейинки иштелип чыккан жоболорду кайталабастан, көптөгөн маселелерди жаңыча чечкен, ал түгүл кабыл алынган калыптанган жоболорго карама-каршы планда чечилген учурлар арбын. Эмгекте синтаксис маселелери кыргыз тилинин өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө жараша илимий жактан терең изилденген. Автор өз алдына башка окумуштуулардын эмгектеринде аз чагылдырылган маселелерди изилдөөнү максат кылган жана аны ийгиликтүү ишке ашырган.

Аталган эки томдук эмгек автордун өз каражаты менен жарык көргөн. Эмгек Казак Илимдер Академиясынын Тил институтунун азыркы казак тили бөлүмүндө, В.И.Ленин атындагы Ташкент мамлекеттик университетинин өзбек тили кафедрасында, А.Навои атындагы Самарканд университетинин өзбек тили жана жалпы тил илими кафедраларында талкууланган. Илимий эмгектин рецензенттери ф.и.д. Х.М.Есенов, профессор А.К. Калыбаева, ф.и.д. А.Г.Гулямов, ф.и.д. Р.К.Кунгуров, проф. Бердияров, ф.и.к. Н.Б.Бейшекеев, к.ф.н.Шериев, к.ф.н.Шатмановдор болуп эсептелет.

Эмгекте жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн жалпы маселелери, структуралык өзгөчөлүктөрү, алардын функционалдык-стилистикалык бөтөнчөлүктөрүн камтыган кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн бардык категориялары кеңири жана деталдуу талдоого алынган.

I томдун I бөлүмүндө сүйлөм, анын жалпы структурасы жана типологиясы [8, 3-21], сүйлөмдүн структурасы боюнча классификациясы [8, 22-31], сүйлөмдөгү ойдун айтылуу мүнөзүнө жараша классификациясы [8, 31-61], сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары [8, 61-108], сөз айкашы, анын түрлөрү [8, 108-153], II бөлүмдө жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, б. а., эки тутумдуу сүйлөмдүн структурасы, жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөнүшү, ээ, баяндооч, айкындооч мүчөлөр, алардын түрлөрү сыпатталган. II томдо бир тутумдуу сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөм, эллиптикалык сүйлөм (кыскартылган баяндоочтуу сүйлөм), жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө конструктивдүү формасы - жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм жана анын өзгөчөлүгү [8, 117-118], синтаксистик түрмөктөр жана алардын түрлөрү [8, 118-141], түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр жана алардын түрлөрү [8, 141-168], бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр жана алардын түрлөрү [8, 168-177], сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр, алардын түрлөрү [8, 178-199] илимий негизде иликтенген.

III бөлүмдө татаал сүйлөмдүн синтаксиси каралган. Татаал сүйлөм тууралуу жалпы маалыматтар, анын структуралык өзгөчөлүгү, түрлөрү, кыргыз тилинде жана башка түрк тилдеринде (алтай, шор, хакас, башкыр, казак, өзбек) изилдениш тарыхы талданган [8, 199-241]. Тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, табияты, түзүлүшү, семантикасы, өз ара байланышы, классификациялары [8, 244-286], тике жана кыйыр сөз [8, 286-289], пунктуация, алардын жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдө коюлушу [8, 290-343] ар тараптан илимий негизде кеңири анализге алынган жана кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен далилденген.

Эмгек - ар бир теманын жаңычылдыгы, илимий-теориялык базасынын тереңдиги, аныктамалардын, жоболордун илимийлүүлүгү, аргументтүүлүгү, материалдардын жаңыча берилиши жана чечмелениши, классификацияларынын жаңычылдыгы, синтаксистин тигил же бул бөлүмдөрүнүн жаңы параграфтар менен толукталышы, структурасынын, семантикасынын, өз ара карым-катышынын ж.б. дыкаттыкта ийне-жибине чейин терең изилденгендиги, факты-материалдардын молдугу ж.б. менен өзгөчөлөнүп турат. Натыйжада, бул эмгек синтаксис материалдарын толугу менен камтыган оригиналдуу, фундаменталдуу эмгек катары кыргыз тили илиминде гана эмес, түркологияда өзүнүн татыктуу ордуна ээ болду.

А.Жапаров – салыштырма лингвистикада. А.Жапаров “Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков” [9] аттуу (2007) эмгегинде биринчи жолу орус тилинин грамматикалык түзүлүшү менен кыргыз тили салыштырылып талданган. Негиз катары орус тилинин түзүлүшү алынган, ага кыргыз тилиндеги эквиваленттер салыштырылган. Анализдин өзөгүн тилдин синтаксистик курулушу түзөт.

Орус жана кыргыз тилдеринин салыштырма грамматикасын изилдөө объектиси – сүйлөмдүн структурасынын жалпылыктарын жана айырмачылыктарын аныктоо, алардын эквиваленттерин салыштыруу болуп эсептелет. Мында сөз түркүмдөрүн салыштыруу жана сүйлөмдүн моделдерин салыштыруу эң эле маанилүү. Эмгекте ар бир синтаксистик категория касиеттери боюнча орус жана кыргыз тилдеринде толук сыпатталат, орус жана кыргыз тилдеринин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылыктары жана айырмачылыктары берилет, ошону менен катар окумуштуу орус тилиндеги синтаксистик категориялардын кыргызча варианттарын берет. Аталган эмгектин теориялык жана практикалык мааниси өтө зор. Бул фундаменталдуу эмгек салыштырма грамматикага өзүнүн зор салымын кошту.

А.Жапаров - кыргыз тилинин синтаксисиндеги көптөгөн түйүндүү, чаташ, башы ачылбаган көйгөйлүү маселелеринин чечилишин көрө билген жана аны жогорку деңгээлде ишке ашырган кыраакы, таланттуу, залкар окумуштуу болуп эсептелет. А.Жапаров - кыргыз тил илимине гана эмес, түркологияга, ошондой эле салыштырма грамматикага зор салым кошкон залкар окумуштуу. Окумуштуу жаш муундарга илимге кандай кызмат кылуунун үлгүсүн көрсөттү, өзүнүн эмгектери менен кыргыз элине баалуу мурас калтырды.

Окумуштуунун илимий фундаменталдуу эмгектери, окуу куралдары бүгүнкү күндө, келечекте да далай жаш муундарга билимдин, илимдин булагы катары өзүнүн ак кызматын өтөй бермекчи!

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүм, Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VII, VIII класстары үчүн. Биринчи басылышы. – Ф.:Кыргызмамбас,1950, 183 б.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүм, Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VII, VIII класстары үчүн. Экинчи басылышы. – Ф.:Кыргызмамбас,1951, 211 б.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүк, Синтаксис, Педагогикалык окуу жайлары үчүн. – Фрунзе. Кыргызмамбас, 1951, 123 б.
4. Жапаров А. Грамматическая структура словосочетания в современном киргизском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Москва: 1955. - С. 23.
5. Жапаров А. Главные члены предложения в современном киргизском языке.- Ф.: «Мектеп» басмасы, 1964, 272 б.
6. Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси. - Фрунзе: «Мектеп» басмасы, II бөлүм, 1966-жыл, 344 б.
7. Жапаров А. “Кыргыз тилинин синтаксиси”. - Фрунзе: «Мектеп» басмасы, II бөлүм, 1979-жыл, 321 б.
8. Абдыкул Жапар. Синтаксический строй кыргызского языка. I, II том. – Бишкек: «Мектеп», 1992, I том, 429 б., II том, 351 б.
9. А.Жапаров “Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков”. – Бишкек: 2007-жыл.

УДК 81-11(575.2) (04)

Джунушалиева Г. Дж.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Джунушалиева Г. Дж.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Djunushalieva G. Dj.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**«ДИВАНИ ЛУГАТ-АТ ТҮРК» ЖАНА «КОДЕКС КУМАНИКУС» ЖАЗМА
ЭСТЕЛИКТЕРИ ЖАНА АЙРЫМ КЫРГЫЗ-КЫПЧАК ӨЛЧӨМ АТОЛОРУНУН
ТҮЮНДУРУЛУШУ**